

Evropa zdola

Europe from Below. An East – West Dialog. Verso, London, New York 1991, 221 stran.

Knih, redigovaná Mary Kaldorovou, Evropa zdola s podtitulem Dialog Východ–Západ je tematicky rozdělena do tří částí: Sbohem studené válce. Zpětný pohled na rok 1989, Vítáme vás do Evropy. Obsahuje patnáct statí a na závěr je připojen projev prezidenta ČSFR V. Havla k otevření zasedání Helsinského občanského shromáždění v říjnu 1990 v Praze. Většinou se jedná o reprodukci článků, již dříve uveřejněných v různých časopisech. Několik z nich pochází z pera autorů ze zemí střední a východní Evropy – z Československa (J. Dienstbier, V. Havel, J. Šabata, M. Šimečka), z Maďarska (G. Konrad), z Polska (A. Michnik) a z bývalého SSSR (T. Tajrov).

V úvodu sborníku je vyzdvížen význam Výzvy za bezjadernou Evropu, vydanou hnutím Za nukleární odzbrojení Evropy (The Europe Nuclear Disarmament – END) na počátku 80. let, požadující nejen jaderné odzbrojení, ale i ukončení studené války. Situace v Evropě, zejména zemí tzv. východoevropského bloku, se radikálně změnila. Revoluce roku 1989 znamenaly konec Evropy rozdělené do bloků, pád komunistických režimů a zahájení demokratizačních procesů v těchto zemích. Fundamentální změny, přijaté s velkým nadšením, slibovaly dobré vyhlídky na vývoj k širšímu sjednocení Evropy na demokratickém a mírovém základě. Vyvolaly mnoho nadějí, ale současně otevřely i staré problémy a brzy se začaly objevovat nové, uvolněné pádem totalitních režimů. M. Kaldorová je spatřuje v křehkosti procesu demokratizace a v růstu nových nacionalistických, autoritativních a exkluzivních tendencí. Tragicky se již projevují především v zemích bývalé Jugoslávie a v některých republikách bývalého Sovětského svazu. Vedle politických krizí musí tyto země čelit těžkým ekonomickým a ekologickým problémům. Probíhá rozpad některých států a zhoršují se vztahy mezi nimi. Politicko-vojenské rozdělení Evropy bylo nahrazeno novým ekonomickým rozdělením na bohaté západoevropské státy a chudé, ekologicky daleko víc devastované země střední a jihovýchodní Evropy.

Autory knihy jsou lidé, kteří byli aktivní v procesu uvolňování napětí „zdola“ ve vztazích Východ–Západ v průběhu 80. let. Dialog mezi skupinami bojujícími za mír a lidská práva na Východě i na Západě sehrál nezanedbatelnou úlohu v rozšiřování prostoru pro demokratická hnutí na Východě. Jednotlivé eseje odrážejí dost rozdílné politické názory a přístupy jednotlivých autorů, rozdílně hodnotí zejména budoucí vývoj v Evropě. Sjednocujícím prvkem je přání vytvořit Evropu založenou na takových hodnotách, jako je parlamentní demokracie, odzbrojení a zajištění bezpečnosti, sociální spravedlnost, ekologická odpovědnost a kulturní pluralismus.

Knih zachycuje vývoj v 80. letech, avšak vzhledem k datu vydání nejde za období 1989/1990. Mnohé názory a hodnocení byly překonány vývojem v zemích střední a východní Evropy po roce 1989. To se týká zejména částí, pojednávající o Evropě po roce 1989.

* * *

Z problematiky studené války čtenáři patrně zaujmou především přístupy a nazírání na toto období mezinárodních vztahů, na její průběh a ukončení, na otázku vítězů a poražených. Britský historik a spisovatel E. P. Thompson uvádí, že studená válka nebyla nějakou heroickou epizodou, příležitostí pro velká vítězství. Bylo to materiálně a lidsky nejmar-notratnější a nejdestruktivnější období v poválečné historii. Znamenala obrovské investice do zbrojení, do zbraňových systémů značně ničivé síly, které ohrožovaly a stále ještě ohrožují přežití lidských bytostí. Studená válka živila a reprodukovala vzájemnou paranoii a znamenala ničení nesmírných hodnot a ideologický teror.

M. Kaldorová se domnívá, že studená válka byla vždy diskurse, konflikt slov, kapita-

lismus versus socialismus. Jak politická levice, tak pravice používaly stejných slov, neshodly se však na tom, které z nich je dobré a které ne. Třebaže západoevropská levice ostře kritizovala stalinismus, charakterizovala studenou válku stále jako konflikt mezi kapitalismem a socialismem. Západ ličila jako kapitalistický a Východ jako socialistický. Vysvětlovala konflikt v termínech expanzivní podstaty kapitálu a neochoty kapitalismu tolerovat jakoukoli alternativu. Označovat studenou válku za konflikt systémů je podle autorky značně zkreslující zjednodušení, protože existují specifické varianty socialismu i kapitalismu. Nazveme-li tyto systémy atlantismem a poststalinismem, ani pak nebyly v konfliktu, říká M. Kaldorová, ale doplňovaly se a byly spojeny stejnou historickou zkušeností. Poststalinismus však nikdy efektivně nefungoval. Procházel dlouhodobě potlačovanou krizí, která za změněných mezinárodních podmínek náhle propukla a vedla k rychlému zhroucení režimů východoevropského bloku. Studená válka však skončila především z vnitřních příčin.

V jedné ze statí je odvolání na práci švédské výzkumné pracovnice pro otázky míru Alvy Myrdalové, podle níž studená válka byla obdobím, kdy se obě velmoci – USA a SSSR – navzájem potřebovaly. Jedna velmoc potřebovala „hru s hrozbou rozpoutání války“ k rozšíření své ekonomiky, druhá k udržení své velké říše pohromadě. Hrozba války „ukázňovala“ a utlačovala milióny lidí a přitom to všechno byla značně nebezpečná fikce.

Významný americký ekonom J. K. Galbraith ve svém příspěvku *Revolta naší doby*, triumf zjednodušené ideologie kritizuje přístupy k událostem a vývoji ve střední a východní Evropě z hlediska striktně bipolárního světa. Přežití kapitalismu, navzdory všem marxistickým prognózám, a skutečnost, že se ukázal jako vítězný systém, zatímco komunismus se zhroutil, spatřuje mj. v tom, že kapitalismus byl schopen se adaptovat v liberálně politickém kontextu. Kapitalismus jako systém by ztěžil přežil velkou hospodářskou krizi 30. let, kdyby stát (vlády) svými sociálními opatřeními nezmírnil obtíže a hrubost původního, primitivního kapitalismu. Základní zkouškou kompetence vlády té doby se stala opatření k zabránění masové nezaměstnanosti, respektive k jejímu snížení, a k podpoře hospodářského růstu. Odbory byly oficiálně uznány a vykonávaly úlohu vyrovnávání zájmů mezi zaměstnavateli a zaměstnanci. Později došlo k samotným strukturálním změnám kapitalismu. Ve velkých moderních průmyslových a obchodních společnostech nastal přesun moci a rozhodování od poskytovatele či vlastníka kapitálu (kapitalisty) k profesionální manažérské byrokracii. Vzhledem ke svým znalostem a zkušenostem s řízením velkých podniků a ke schopnostem se vyrovnávat s různorodostí a komplexností jejich řízení se manažérská byrokracie dokázala vyhnout projevům ostrého nepřátelství a odporu k požadavkům zaměstnanců, tak jak k nim docházelo v dřívějších dobách. Kapitalismus by ve své původní formě nemohl přežít, kdyby se pod tlakem nedokázal přizpůsobit. Socialismus, jenž byl při řešení prvních úkolů celkově úspěšný, nebyl schopen se adaptovat. Vyvinul se v represivní politický systém, který se nakonec zhroutil.

M. Kaldorová se domnívá, že socialismus v té formě, v níž existoval v zemích bývalého východoevropského bloku, se zdiskreditoval nejen pro své vnitřní rozpory a chyby, ale také proto, že západoevropská levice nebyla s to se aktivně postavit proti tomu, co se dělo v zemích východní a střední Evropy. Byla to naopak mírová hnutí, která se stala hlavním obhájcem lidských práv v těchto zemích. Sociálně demokratické strany a strany práce podporovaly detent „shora“. Udržovaly dobré vztahy s vládnoucími stranami, což bylo jistě významné, ale mylně argumentovaly tím, že tento přístup je neslučitelný s působením na uvolňování napětí „zdola“. Tvrdily, že mír má prioritu před lidskými právy. Většina levice se zdráhala víc angažovat v podpoře demokratického a opozičního hnutí ve střední a východní Evropě. Zčásti proto, že na tyto země bylo nahlíženo jako na socialistické, byt s deformovaným systémem.

Autoritativní politické systémy ve střední a východní Evropě se zhroutily a pravice tvrdí, že je to jejím velkým vítězstvím. Podle jejího názoru jde o rozhodující porážku socialismu a triumf (neo)liberálních hodnot a politiky. M. Kaldorová polemizuje s názory, zda

se zhroutil socialismus jako takový či existující (tzv. reálný) socialismus sovětského modelu, s jeho totálním znárodněním, direktivním a centralistickým plánováním, rozsáhlou byrokracií, paternalismem a vírou ve schopnost vládních expertů řešit sociální a ekonomické problémy bez existence trhu. Takto chápaný a praktikovaný socialismus (či spíš jeho karikatura) bezesporu utrpěl vážné fiasko všude, kde byl vytvořen či prosazován. V zemích východoevropského bloku k tomu došlo náhlým zvratem v době, kdy totalitní režimy ztratily oporu slábnoucího a rozpadajícího se Sovětského svazu. Režimy se položily jeden po druhém jako domečky z karet, a to nekrvavou cestou (s výjimkou Rumunska).

Nová fáze studené války zvláště v 80. letech ovlivnila postavení pravice i levice na západoevropské scéně. Neoliberální pravice nadále kladla důraz na politiku vojenské síly a nukleárního odstrašování sovětské hrozby. Kritizovala přílišné zasahování vlád do ekonomiky a sociálních záležitostí i činnost odborů. Prosazovala návrat k trhu, odstranění plánování a státních intervencí a všech prvků socialismu. Levice (nová společenská hnutí po roce 1968) kladla větší důraz na kompromisní řešení otázek vyplývajících ze studené války. Byla kritická, pokud jde o paternalistickou a militaristickou podstatu státních intervencí, ale nikoli pokud jde o státní zásahy jako takové. Podporovala demokratizaci spíš než liberalizaci a privatizaci. Ústup vlád labouristů a sociálních demokratů a příchod R. Reagana a M. Thatcherové byly spojeny s obnovou rétoriky studené války, se zvýšením důrazu na sílu jaderných zbraní a politiku vyšších vojenských výdajů. Mluvíci pravice tvrdí, že tato strategie významně pomohla „uzbrojit“ Sovětský svaz a urychlila jeho rozpad.

Pro hodnocení roku 1989 patrně schází autorům nezbytný časový odstup. Rovněž diskuse o tom, co revoluce roku 1989 přinesly nového a do jaké míry jsou přebírány západní modely, se může zdát poněkud akademická. Komentátoři z konzervativních kruhů se většinou přiklání k názoru M. Thatcherové, že Východ rebeloval proto, aby se stal součástí Západu. Podle nich jde o znovupřihlášení ke starým pravdám a ověřeným modelům.

V této souvislosti upozorňuje J. K. Galbraith na to, že to, co východoevropské země vidí jako alternativu socialismu, by neměl být kapitalismus ve své klasické formě. Jinak by tyto země podle jeho názorů nechtěly žádnou změnu. Ti, kteří bezmyšlenkovitě hovoří o návratu k smithiánskému volnému trhu, se mýlí. Je to něco, co na Západě nemáme, ani bychom to netolerovali a nemohlo by to dlouho přežít. Pro země bývalého východoevropského bloku by čistý a rigorózní kapitalismus byl ještě méně vítaný než pro Západ. Měly by se vyhnout i tomu, co je označováno za krátkodobé šoky a obtíže jako nezbytné předpoklady pro rychlé zlepšení ekonomické situace, byť v dobré víře, že jde o nutné a účinné terapeutické prostředky. Postižení občané nebudou tak lehce přesvědčeni o nutnosti těchto opatření jako ti, kteří z pozic určitého osobního komfortu v nich spatřují potřebné východisko. Politické důsledky by mohly být velmi nepříznivé. Autor zdůrazňuje, že by bylo skutečně velmi tragické, kdyby politická svoboda, tak dlouho očekávaná a vítaná, byla ztožňována s nepřijatelným ekonomickým strádáním.

Novinář M. Ascherson ve svém příspěvku Kdo získává a kdo ztrácí v revolucích roku 1989 uvádí, že ze střednědobého a dlouhodobého pohledu je to nepochybně inteligence v širším slova smyslu (její vysoce vzdělané vrstvy, kulturní a technická tvůrčí inteligence a příslušníci svobodných povolání), která získává. Pracující vrstvy ztratí, i když pouze dočasně. Ekonomické reformy znamenají konec komunistického rovnostářství. Přinesou však strnné rozdíly v platech, uzavírání neefektivních podniků, růst cen konzumního zboží, nezaměstnanost a celkovou nejistotu. Přinutí prý dělníky, aby tvrdě pracovali. N. Ascherson odhaduje poměr těch, kteří získají a kteří ztratí v Maďarsku a v Československu na 2 : 1, v Polsku a v Rumunsku na 1 : 1.

J. K. Galbraith doporučuje zemím bývalého východoevropského bloku uvolnit méně nutné konzumní zboží pro trh, spolu s potřebnými produktivními zdroji, poskytovat půjčky ze státních bank, které by tento proces usnadnily. Nabádá k opatrnosti a k delšímu časovému rozmezí při uvolňování zboží základních potřeb, nájemného a zdravotní péče tržními silám. V takových případech by postih pro početné vrstvy s nižšími příjmy byl velmi boles-

tivý. Přimlouvá se za subvencování cen zemědělských výrobků. Nic by nemohlo být katastrofálnější než návrat k ekonomickému řádu z období ranného kapitalismu a k jeho doktrínám. I pro východní Evropu platí nutnost adaptace a nikoli dramatický návrat k primitivnímu kapitalismu. Je to jistě obtížná cesta, která by však neměla být chápána jako příklon k tvrdým zásadám kapitalismu minulosti. Je to jeden z největších a nejzávažnějších okamžiků v historii těchto zemí, který by neměl být zmařen, a je to závažná záležitost i pro Západ.

Čtenáře rovněž upoutá příspěvek D. Smitha *Nová Evropa: nová bezpečnost*, přinášející pohled na NATO a nutnost její transformace. Pokud jde o otázku celoevropské bezpečnosti, autor se domnívá, že KBSE se nerozvine a patrně se ani nemůže rozvinout do integrované vojenské struktury. Základní oblastí aktivity bude sice bezpečnost, předcházení krizím a konfliktům a pomoc při jejich politickém řešení, ale nikoli odpovědnost za vojenské záležitosti. Zdůrazňuje, že idea společné celoevropské bezpečnosti by měla být založena na zásadě, že bezpečnost je nedělitelná a nemůže být zajišťována na úkor druhých. Pokud jde o zdroje ohrožení bezpečnosti v Evropě, uvádí tři okruhy: 1) možný neúspěch reformy v zemích střední a východní Evropy; 2) růst nacionalismu, irredentismu a vznik etnických konfliktů; 3) arabský nacionalismus a fundamentalismus.

A. Michnik v příspěvku *Dvě Evropy* uvádí, že největší hrozbou pro demokracie v zemích bývalého východoevropského bloku není již komunismus, ať již jako politické hnutí, či jako ideologie. Hrozba spočívá spíše v kombinaci šovinismu, xenofobie, populismu a nového autoritářství, což je úzce spojeno na jedné straně s arogancí nových mocenských struktur a na straně druhé s pocity frustrace občanů těchto zemí, která je tak typická pro velké revoluční zvraty. Upozorňuje na dva druhy antikomunismu v bývalém Sovětském svazu. První, reprezentovaný akademikem Sacharovem, je liberální, pluralistický a evropský; druhý, prosazovaný Igorem Šafarevičem (sovětský matematik, který se v 70. letech stal prominentním spojencem A. Solženicina a obhájcem lidských práv v Sovětském svazu), je xenofobijní, autoritářský, obrácený k minulosti a k obnově dřívějšího způsobu života. Příslušníci tohoto hnutí považují za hlavní nepřátele ty, kteří usilují o vytvoření demokratických institucí a otevřené občanské společnosti.

Knihy či alespoň některé její části nepochybně stojí za přečtení. S řadou názorů je možné nesouhlasit. Nelze však nevidět, že tato kniha politicko-ekonomických esejí o Evropě je vysoce inspirující a vhodná k zamyšlení.

Jan Vraný